

куются данные о 35 погребениях из 9 курганов. Из них 13 погребений отнесены к ямной культуре, 5 — к среднеднепровской. Для остальных находок необходима дальнейшая культурная атрибуция.

G. T. Kovpanenko, N. A. Rychkov

THE BRONZE AGE BURIAL MOUNDS IN THE SOUTHERN KYIV REGION.

The article is devoted to the excavation materials from the burial mounds in the southern Kyiv Region investigated in pre-revolutionary time and in the second half of the XX century. However, the excavation results practically remained unpublished.

The present article puts into scientific circulation little amount of new material discovered by the authors on the territory in discussion. It includes data on 35 graves from 9 burial mounds. Thirteen of them belong to the Jamnaya (Pit-Grave) culture, 5 graves belong to the Seredn'odniprovs'ka (Middle Dnieper Region) culture. The rest of the material still requires archaeological culture attribution.

Д. Н. Козак, О. Д. Козак

ПОХОВАННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ХРІННИЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА. СПРОБА БІОАРХЕОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті описано два поховання вельбарської культури за даними біоантропологічного та археологічного аналізу.

Розвідкою, проведеною влітку 1999 р. на берегах Хрінницького водосховища, яке розташоване в межах Демидівського р-ну Рівенської обл. і Горохівського р-ну Волинської обл., було відкрито нове поселення вельбарської культури. Ця пам'ятка розміщується в урочищі Високий берег перед греблею на південно-західній околиці с. Хрінники і займає сонячний схил, що полого спускається до водосховища. Розмір поселення приблизно 150 × 60 м. Західна частина поселення, імовірно, знищена дорогою, що веде з с. Хрінники до с. Товпижик. На площі поселення густо лежать уламки ліпної та гончарної кераміки вельбарської культури, ліпного посуду ранньозалізного часу, фрагменти кераміки княжої доби, кістки тварин, глиняна обмазка і т. п.

Поселення розташоване нагородах, інтенсивно розорюється і не може бути досліджене стаціонарними розкопками.

Під час робіт на поселенні до нас підійшов місцевий житель, Юрій Майдан, садба якого розташована поруч з поселенням, але за дорогою, і повідомив, що деякий час тому, риючи яму на городі для посадки дерев, він натрапив на глиняні посудини. Це були глек і миска черняхівського типу (рис. 1. 1, 2). Відстань від поселення до місцезнаходження посудин 200—220 м.

На місці знахідки було закладено шурф розміром 4 × 7 м. На глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні натрапили на пляму поховальної ями (рис. 2). Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами розміром 0,9 × 3,2 м і була орієнтована по лінії північ — південь.

У південній, вузькій, частині ями знаходилася яма-підкоп, яку вдалося зафіксувати на довжину 0,20—0,40 см. Ширина ями 1 м. Її краї не фіксувалися, заповнення складала темна земля. Тут трапилися фрагменти кісток людини, у тому числі невеликі шматки черепної коробки.

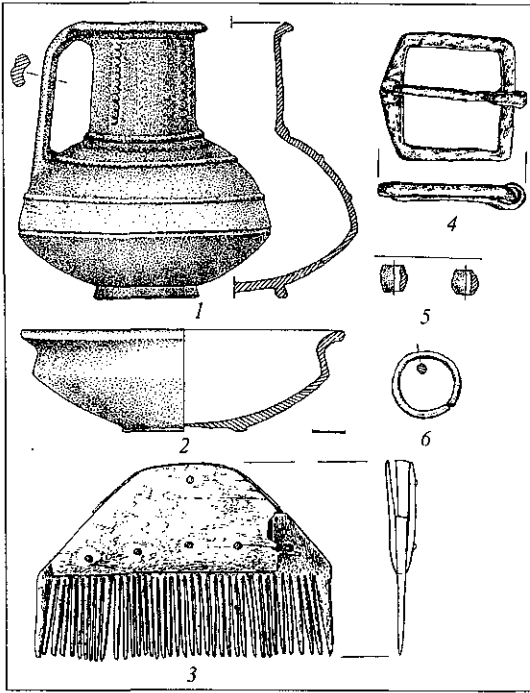

Рис. 1. Речі з поховань: 1—3 — поховання № 1; 4 — орний шар; 5, 6 — поховання № 2

Поховання було порушеним у давні часи.

Від скелета в різних частинах заповнення ями в хаотичному порядку залишилися лише права тім'яна кістка, луска лівої скроневої кістки з соскоподібним відростком, уламок лівої безіменної кістки з частково збереженою вертлюжною западиною та кілька уламків ребер. Один фрагмент кінцівки ноги знаходився у заповненні підкопної траншеї. Очевидно, через цей підкоп була витягнута основна частина скелета людини.

Керамічні посудини, які знайшов Ю. Майдан, стояли у північній частині ями, на дні, очевидно, біля ніг похованого. За залишками черепа голова померлого знаходилася у південній частині ями, отже, поховання було орієнтоване головою на південь з деяким відхиленням на схід.

У заповненні поховальної ями, ближче до підкопу, знайдено кістяний трискладовий гребінь, на дні ями — голку від фібули (рис. 1, 3). Крім того, було виявлено уламки ліпної посудини — кумпфа, фрагменти товстостінного ліпного горщика та ще однієї посудини невизначеної форми — усього 23 уламки трьох різних ліпних посудин.

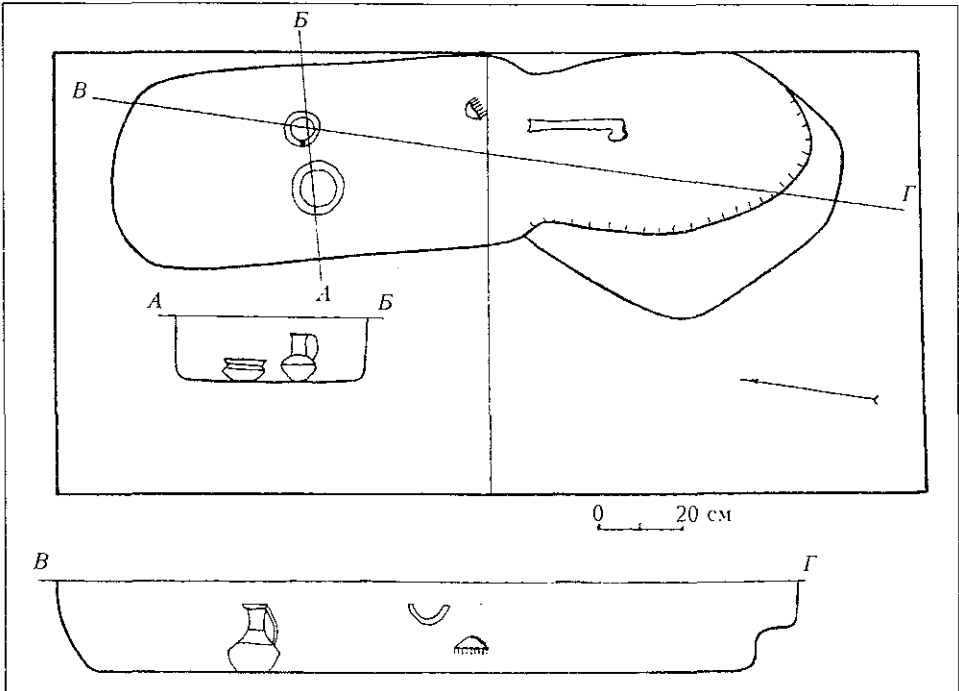

Рис. 2. План поховальної ями у похованні № 1

За біоантропологічними дослідженнями залишки кісток людини з поховання № 1 являли собою: тім'яну кістку масивну, товщина склепіння на тім'яному горбі — 8 мм, у районі тім'яного отвору та в точці Брегма — 7 мм. Відбитки судин на внутрішній поверхні кістки можуть свідчити про гіперостоз (збільшення кількості кісткової тканини внаслідок захворювання чи змін у гормональному статусі організму) черепного склепіння і пояснювати велику товщину кістки. Довжина соскоподібного відростка від основи 18 мм. Він добре структурований і за схемою В.П. Алексєєва¹ відповідає 2—3 балам, за схемою Р. Walker² — 3 балам. Це, а також добре розвинутий рельєф кістки і досить широка основа масивного шилоподібного відростка (4 мм), свідчать, швидше за все, про чоловічу стать. На жаль, сіднична вирізка, за якою зазвичай встановлюють стать покійного, не збереглася. Для точнішого визначення статі потрібний генетичний аналіз.

Особа померла в молодому віці (25—35 років). Вік визначено за станом облітерації черепних швів.

У 2000 р. на городі садиби Ю. Майдана було проведено шурфування. Місцевість має форму пагорба, що одним краєм поєднаний з вельбарським поселенням, а протилежним спускається до невеликої заболоченої долини. Усього було закладено шість шурфів загальною площею 120 м². У шарі чорнозему товщина якого на вершині пагорба сягає 1 м, а зі спуском до долини становить 0,1—0,2 м, було виявлено уламки ліпної кераміки, дві залізні пряжки (рис. 1, 4). Шурфування площі, на якій розташований могильник, свідчить про значну зміну рельєфу місцевості. Очевидно, могильник розміщувався на рівній площадці — місці над невеликою долиною, по якій протікав потічок, що впадав у р. Стир. Нині це заболочена місцевість. Зсуви ґрунту в процесі оранки, дренажні роботи 1960-х років призвели до переміщення чорнозему з мису до долини. Унаслідок цього мис був знівельований і над долиною утворився схил. У ґрунті схилу частини є знахідки кісток людей, уламків кераміки. За розташуванням відкритих поховань видно, що такі знахідки здійснювалися в ямах, вибраних у чорноземі. Дно окремих ям сягало материка. Отже, можна припустити, що ґрунт зсунутий з мису принаймні на товщину до 1 м. Тому очевидно, що поховання могильника були знищені в процесі земляних робіт.

У шурфі V, розташованому за 4,5 м на південь від шурфу I, де знаходилося поховання № 1, було виявлено поховання № 2 (рис. 3), яке простежене на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Скелет лежав на рівні материка. Контур-

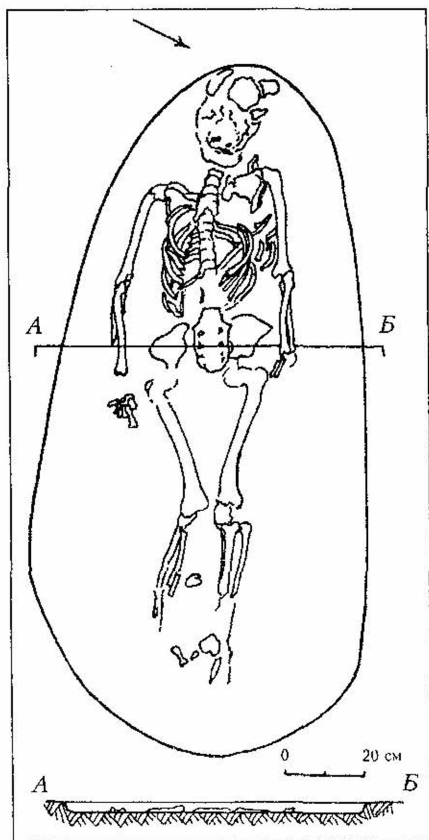

Рис. 3. План поховання № 2

Рис. 4. Поховання № 2 (вигляд зі сходу)

ри поховальної ями ледь простежувалися. Вона мала прямокутну форму розміром $0,82 \times 2$ м за глибини 0,8 м від рівня материка (рис. 4).

Скелет, частково зруйнований плугом, орієнтований головою на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги теж випростані. Довжина кістяка 1,6 м, відстань між руками — 0,43 м. Верхня частина черепа стягнута.

Біля передпліччя правої руки знаходилося скроневе срібне кільце, виготовлене зі срібного дроту. В основі шиї лежали дві намистини з білого сердоліку, очевидно, залишки намиста (рис. 1, 5, 6).

Досить добре збережений скелет належав дорослій жінці (див. таблицю). Стать визначили за особливостями будови тазової кістки та черепа. Крім того, кістки посткраніального скелета грацильні та невеликі за розміром. Вік, визначений за ступінню стертості зубів, 20—30 років³. Стан поверхні крижово-клубового суглоба відповідає 35—39 рокам⁴. Черепні шви на уламках кісток згладжені, у деяких місцях зламані, що свідчить про часткове їх заростання. На плечових і стегнових кістках не видно лінії зрощення епіфізів, яка зберігається до 30—35 років⁵. Загального остеопорозу, що характерний для старшого віку та починає розвиватися після 50 років, не відзначено. Зміни в суглобах свідчать про зрілий вік жінки. Таку розбіжність між зубним та кістковим віком може пояснити патологія зубної системи. Моляри нижньої щелепи у жінки втрачені за життя і задовго до смерті — альвеоли добре облітеровані. На першому правому молярі зафіксовано карієс значного ступеня. Можливо, ці та інші хвороби спричинювали обмеження жування та слабку стертість жувальних зубів. На жаль, передні зуби не збереглися. Загалом вік можна визначити як 35—40 (45) років.

Зріст, установлений за довжиною плечової кістки за формулою С. Дюпертюї і Д. Хеддена⁶, становить 162,4 см, тобто є досить високим, якщо порівняти його з такими самими величинами, вирахованими для жінок черняхівських племен Прутсько-Дністровського межиріччя (151—155 см)⁷.

М'язовий рельєф рук розвинений слабо, що свідчить про незначні фізичні навантаження на верхній пояс кінцівок. Найбільшого розвитку з лівого боку тіла набули м'язи, що розгинають плече та відводять великий палець, дещо менше ті, що відводять кисть і плече та розгинають кисть і пальці. Справа найбільш розвинені м'язи, що повертають плече назовні, відводять кисть та розгинають кисть і зап'ясток. Слід відзначити особливий двосторонній розвиток великого та малого круглих м'язів, що відповідають за повороти плеча всередину та назовні, зліва — м'яз, що розгинає вказівний палець, а також остеокластичні зміни лівого круглого пронатора (встановлює руку в положення долонею вниз) та в місці прикріплення реберно-ключичного лігаменту на правій ключиці. Останнє явище (деструкція кісткової тканини в місцях прикріплення м'язів) спостерігається під час різких одноразових напружень, що травмують м'яз та прилеглу кістку, чи при хронічних мікротравмах. У цьому випадку — це різкий поворот лівої кисті та рух правої руки вперед і вгору.

Найбільші дегенеративні зміни зафіксовано в лівому променево-зап'ястному та правому ліктьовому суглобі.

Рельєф ніг розвинений відносно симетрично. Найбільш сильно — м'язи, що приводять у рух і супінують та згинають стопу (на жаль, це вдалося встановити лише на лівій нозі, оскільки права частково зруйнована). Крім того, добре розвинені розгинальні гомілки та ті м'язи, що приводять у рух стегно. Серед м'язів, судячи з розвитку рельєфу, виділяється *Gluteus maximus* (великий сідничний м'яз). Цей м'яз взагалі вважається одним з найсильніших у тілі людини. Одним із рухів, в яких він бере участь, є відведення таза назад при фіксованому стегні. Значно розвинутим виявився також рельєф у місці прикріплення м'яза *Pirsoas* (клубово-поперековий м'яз), що при фіксованому тазі нахилає тіло вперед, а також лігаментів (зв'язок), що стримують занадто сильні розвороти між крижамі і тазовими кістками.

Найбільші артрозні зміни спостерігаються в гомілковостопному суглобі.

Загалом комплекс розвитку м'язового рельєфу та дегенеративно-дистрофічних змін суглобів нагадує професійні зміни в кістковій системі під час роботи на ручному ткацькому верстаті. Можливо також за розвитком м'язів на ногах реконструювати інший вид діяльності. Нахили тіла при фіксованих ногах поряд з розво-

Остеометричні ознаки та показники, визначені на скелеті жінки з поховання 2

Номер ознаки за Мартіном	Показник	Бік	
		правий	лівий
<i>Плечова кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	294
2	Уся довжина	—	296
3	Верхня епіфізарна ширина	—	45
4	Нижня епіфізарна ширина	—	56
5	Найбільший діаметр середини діафіза	23	22
6	Найменший діаметр середини діафіза	16	17
7	Найменша окружність діафіза	61	58
7а	Окружність середини діафіза	65	62
6 : 5	Показник перетину	69,6	77,3
7:1	Показник масивності	—	19,7
<i>Променева кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	216
2	Фізіологічна довжина	—	208
4	Поперечний діаметр діафіза	14	13
5	Сагітальний діаметр діафіза	10	1
3	Найменша окружність діафіза	38	36
5 : 4	Показник перетину	71,4	7,7
3 : 2	Показник масивності	—	17,3
<i>Ліктьова кістка</i>			
1	Найбільша довжина	—	
2	Фізіологічна довжина	—	
11	Передньозадній діаметр	—	11
12	Поперечний діаметр	—	14
13	Верхній поперечний діаметр	—	17
14	Верхній дорсивентральний діаметр	—	21
3	Найменша окружність діафіза	—	32
3 : 2	Показник масивності	—	—
11 : 12	Показник перетину	—	78,6
13 : 14	Показник платоленії	—	81,0
<i>Ключиця</i>			
1	Найбільша довжина	129	—
6	Окружність середини діафіза	31	—
6:1	Показник масивності	24,0	—
<i>Стегнова кістка</i>			
	Діаметр головки	42	43
1	Найбільша довжина	410	412
2	Довжина в натуральному стані	404	409
21	Відросткова ширина	73	74
6	Сагітальний діаметр середини діафіза	25	25
7	Поперечний діаметр середини діафіза	25	25
9	Верхній поперечний діаметр діафіза	35	34
10	Верхній сагітальний діаметр діафіза	23	24
8	Окружність середини діафіза	77	78
8 : 2	Показник масивності	19,1	19,1
6 : 7	Показник пілястрії	100,0	100,0
10 : 9	Показник платомерії	65,7	70,6

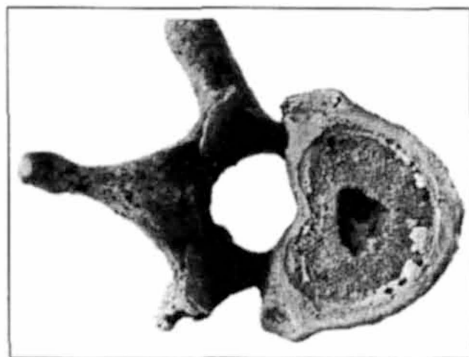

Рис. 5. Заглиблення в каудальній поверхні тіла 6-го грудного хребця жінки з поховання № 2 — наслідок хрящової грижі

Рис. 6. Спондилізіс у 5-му поперековому хребці

ротами таза та інші рухи, що відбуваються під час ходіння з навантаженнями (наприклад, по пересіченій місцевості), можуть відбуватися при таких заняттях, як збирання (грибів, ягід, коренів) чи жнива. В останньому випадку є відповідним і вищеописаний розвиток рельєфу верхніх кінцівок і зміни суглобів рук.

У хребті дистрофічні зміни загалом відповідають помірним статичним навантаженням. Найбільші навантаження на міжхребцеві диски та суглоби зафіксовані на рівні шийного та поперекового лордозів (6-й шийний — 2-й грудний та 10-й грудний — 3-й поперековий хребці).

Максимальні навантаження припадали на поперековий відділ хребта. Наявність у 6—8-му грудних хребцях центральних вузлів Шморля (хрящових гриж) свідчить про травмування хребта внаслідок піднімання великих вантажів та перевантаження м'язів торса (рис. 5).

Можливо, з перевантаженнями хребта пов'язаний так званий спондилізіс у 5-му поперековому хребці (рис. 6). Виражена ця патологія в повному відділенні хребтової дуги від тіла хребця. Спондилізіс у жінок трапляється рідше, ніж у чоловіків. Етіологія цього явища ще й досі не визначена точно. Наприклад, Л. Вигнанек та М. Слокаль вважають його вродженою аномалією⁸. Мербс⁹ доводить, що ця патологія зумовлена навантаженнями на попереково-кризовий відділ хребта під час дій, що потребують екстремальних

нахилів тіла вперед-назад, чи різких випрямлень тіла назад, наприклад під час копання, піднімання вантажів та ін. Причиною спондилізісу крім хронічного може бути також гостре травмування хребта.

Шийки правих та лівих ребер зсередини (вентрально) покриті тонкою плівкою новоутвореної кістки (рис. 7). Подібні явища можуть бути наслідками запального процесу в м'яких тканинах, що прилягають до кістки. Ч. Робертс¹⁰ пов'язує ці зміни з наслідками легневих інфекцій. Авторка вказує на появу запальних змін на ребрах у місцях їх контакту з плеврою внаслідок прямої передачі інфекційних агентів з легенів. Найчастіше в «археологічних кістках» утворення нової кістки на багатьох ребрах відбувається у разі захворювання на легневий туберкульоз із утворенням широкого гнійника. Проте причиною може бути й будь-яка інша хронічна легенева інфекція.

У палеопатологічній літературі останніх років часто обговорюється питання про сліди початкових стадій туберкульозу, що локалізуються на хребті. Деякі вчені незначну дифузну чи локалізовану деструкцію (руйнування) тіла хребця розглядають як ранній наслідок туберкульозу¹¹. Подібна «резорбція» поверхневої пластинки тіл грудних і поперекових хребців спереду та збоку (латерально) наявна і в досліджуваному випадку (аналогічне явище спостерігається також на внутрішній пластинці тіла груднини). Не виключено, що частина змін з'явилася за життя жінки — про це свідчать дещо згладжені краї отворів та загальна «затертість» поверхні. Те саме стосується і заглиблення в тілі 6-го грудного хребця —

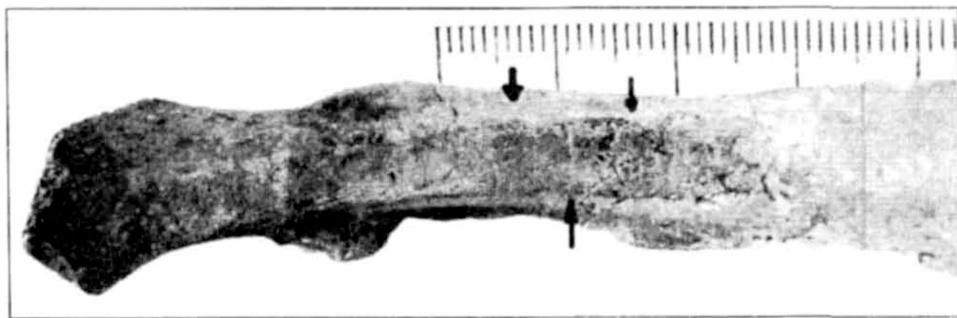

Рис. 7. Новоутворена плівкоподібна кістка (позначена стрілками) на вісцеральній поверхні шийки одного з ребер

знизу, яке діагностовано нами як наслідок хрящової грижі (рис. 5). Обидва ці явища в процесі диференціального діагнозу і в зв'язку зі змінами на ребрах можна розглядати як сліди хронічної туберкульозної інфекції, первинний осередок якої знаходився в легенях чи, наприклад, у мозкових оболонках, а далі поширився і на хребет. Проте на всіх згаданих частинах хребта та груднині відсутні сліди характерної для туберкульозу «казеозної» деструкції та проліферативної реакції (тобто новоутворення кістки). Резорбція поверхневої пластинки часто спостерігається в разі остеопорозу, пов'язаного з віком людини (особливо у жінок зрілого/похилого віку). Руйнування кістки в процесі діагенезу (тобто внаслідок дії середовища — води, ґрунтів, живих організмів — на скелет) імітує патологічні зміни, спричинені хворобами. На нашу думку, усі описані зміни можна розглядати як наслідки дії різних факторів, у тому числі діагенезу, старіння та певного легеневого захворювання, які не пов'язані тісно один з одним і не є наслідком системної інфекції з огляду на загальний стан скелета. Отже, туберкульоз можна виключити.

Звернімося до змін, виявлених на черепі жінки.

У неї зафіксовано помірні відкладення зубного каменю на язиковій та щічній поверхнях зубів. Подібні сліди, виявлені на популяційному рівні, можуть свідчити про переважання білкової дієти, однак вони є також наслідком недостатньої гігієни ротової порожнини. Зубний камінь, відкладаючись на поверхні зуба та прилягаючи до ясен, спричинює їх подразнення. Наслідок — пародонтоз. Крім того, через пошкоджену та розширену ясеневу кишеню в оболонку кореня зуба потрапляють інфекційні агенти, призводячи до гострого чи хронічного запалення¹². Однією з його форм є гіперцементоз, що відзначено на кількох досліджених зубах (рис. 8). Інші форми перицементиту (наприклад, гострий гнійний перицементит), які, однак, не залишили видимих слідів, могли стати причиною прижиттєвої втрати жінкою нижніх молярів. Під зубним каменем збираються мікроорганізми, що спричинює запалення в ротовій порожнині — гінгівіт¹³, унаслідок якого відбуваються атрофія альвеол і втрата зубів. Про слабку гігієну рота жінки свідчить і наявність міжзубного карієсу.

У передній та середній черепних ямках кількома групами розташовані дрібні вдавнення з гладеньким дном. Причинами появи таких ямочок є атрофія внутрішньої пластинки черепа внаслідок тиску певного утворення в оболонках мозку в дитячому віці (наприклад, туберкуломи, при туберкульозному лептоменінгіті), рубці, наслідок запалення або посмертна ерозія¹⁴. Через досить погану збереженість черепних кісток (пошкоджених

Рис. 8. Гіперцементоз коренів корінного зуба

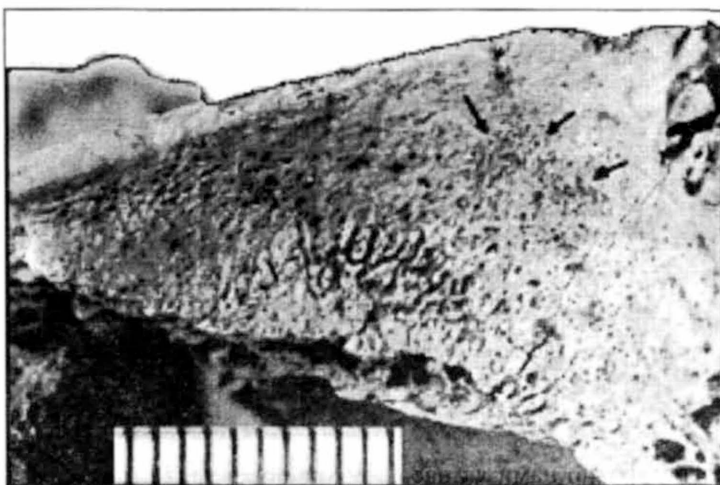

Рис. 9. Дах лівої орбіти жінки. Стрілками показано півку новоутвореної кістки

вологою та ґрунтами) точно визначити їхнє походження в цьому випадку можна лише мікроскопічними методами.

Сліди запалення/осифікованого крововиливу у вигляді сірої півки виявлені у зовнішньому куті лівої орбіти (рис. 9). Оскільки це явище одностороннє, імовірно, воно пов'язане з локальним захворюванням, яке на момент смерті було на стадії загосення. Це могла бути первинна інфекція (наприклад, слізної залози), вторинна інфекція, як ускладнення травми ока, чи ще не дуже добре організований крововилив, можливо також унаслідок травми. Не виключено, що фіброзні зміни в орбіті мають подібну етіологію, тобто спричинені запаленням чи травмою, що відбулися досить давно.

До поховального інвентарю, виявленого у двох похованнях, належать кілька посудин, гребінь і скронева кільце.

Гончарна миска (рис. 1, 2) темно-сірого кольору виготовлена з добре вимученої глини. Діаметр вінець 20,5 см, діаметр дна 8 см, належить до мисок відкритого типу, поширених у черняхівській культурі¹⁵.

Глечик чорного кольору (рис. 1, 2) з лощеною поверхнею. Має циліндричне вузьке горло заввишки 7,5 см, яке прикрашене кількома вертикальними спіралеподібними візерунками. Корпус глечика має форму перевернутої вгору дном миски і опоясаний трьома пружками. Ще один пружок розміщений в основі шийки. Верх шийки і середина корпусу з'єднані ручкою. Дно на кільцевій підставці. Висота виросту 10,5 см, діаметр шийки 8 см, діаметр дна 7 см. Глечик, за аналогіями, є найближчим до посудин типу I за класифікацією Б. Магомедова. Гребінь (рис. 1, 3)¹⁶ має трискладову конструкцію, спинка дугоподібна середньовисока, скріплена п'ятьма мідними заклепками, розташованими одним рядом над зубцями, та однією мідною заклепкою на вершку спинки. Розмір гребеня 10 × 6,5 см.

Скронева підвіска має форму кільця і виготовлена з округлого срібного дроту діаметром 3 мм. Внутрішній діаметр кільця 2 см. Краї не опалені, а це підтверджує, що прикраса є не перснем, а вушною підвіскою (рис. 1, 6).

Намистинки виготовлені з білого сердоліку і мають біконічну форму, розмір 1 × 1 см (рис. 1, 5).

У залізній пряжці прямокутної форми передня рамка підтрикутна, решта — плоскі. Розмір пряжки 4 × 4,5 см (рис. 1, 4).

За датуючими речами та керамічним матеріалом поховання належать до III—IV ст. н. е. Це підтверджується матеріалами поховання № 1, де виявлено, зокрема, трискладовий кістяний гребінь зі спинкою дугоподібної форми (рис. 1, 3). Гребінь належить до варіанта I першого типу гребенів за класифікацією С. Томас, який датується III — першою половиною IV ст. н. е.¹⁷ На думку Р. Шишкіна, головними хронологічними ознаками гребенів з дугоподібною спинкою без

плечиків є висота голівки, а також ширина виробу. Найбільш ранніми можуть бути, відповідно, гребені завширшки 11—13 см і висотою голівки меншою від половини ширини. Гребені, в яких висота голівки приблизно дорівнює половині ширини, як у нашому екземплярі, можуть бути датовані, за спостереженнями Р. Шишкіна, другою половиною III — початком IV ст. н. е.¹⁸ Саме в цьому хронологічному діапазоні треба помістити поховання № 1 із садиби Ю. Майдана у с. Хрінники.

Поховання № 2 через відсутність датуючих предметів можна датувати часом існування вельбарської культури на Волині.

Невеликі за обсягом матеріали могильника доповнюють дані про поховальний обряд вельбарської культури.

Загальноприйнятою є думка про панування у вельбарських племен на території Східної Європи трупоспалювального обряду поховань. Цей погляд виник на підставі матеріалів могильників у Дитиничах, Любомлі, Брест-Тришині, де єдиними були трупоспалювальні поховання. Рятівні розкопки на зруйнованому могильнику в с. Хрінники — садибі Ю. Майдана — дають змогу припускати, що поряд з трупоспаленням готи ховали своїх померлих і за обрядом інгумації.

Це не перший випадок виявлення трупопокладень у вельбарській культурі. Інгумаційне поховання з північною орієнтацією було виявлено нами під час розкопок зруйнованого могильника у Басві II¹⁹, який передував відомому Баївському могильнику, дослідженому Ю. Кухаренком²⁰. Поховання з трупопокладенням були на могильнику в Могилянах, який датується кінцем II—III ст. н. е.²¹, а також на могильнику в Городищі біля Рівного²².

Матеріали поховання № 1 у с. Хрінники — садибі Ю. Майдана — дають змогу говорити про наявність у готів обряду спеціального порушення й нищення залишків покійних через деякий час після захоронання.

Палеоантропологічні дослідження залишків кісток похованих готів у с. Хрінники дають підстави для висвітлення деяких сторін життєдіяльності готських общин на Волині. Звичайно, кожна людина індивідуальна і важко екстраполювати особливості одного скелета на цілу громаду, однак з дослідженого все ж можна дійти певних висновків щодо умов життєдіяльності тих людей.

Ще Гіппократ писав, що на конституцію людини впливають у сукупності такі чинники, як харчування, якість питної води, умови життя та праці, кліматичні умови і, звичайно, хвороби. Формування особливостей організму починається ще до народження, і те, що ми бачимо на скелеті, є відбитком певних подій, що відбулися з людиною впродовж її життя.

За О.М. Гудим-Левковичем²³, середня тривалість життя людини для черняхівської культури — близько 36 років (для жіночої частини популяції — 34,5 років). Для вельбарських племен з території Польщі середній вік смерті дорослих осіб становить 27—35 років²⁴. Як зазначалося вище, жінка з дослідженого нами поховання померла між 35 та 45 роками, тобто у віці, що перевищував середні показники для сучасного її насе-

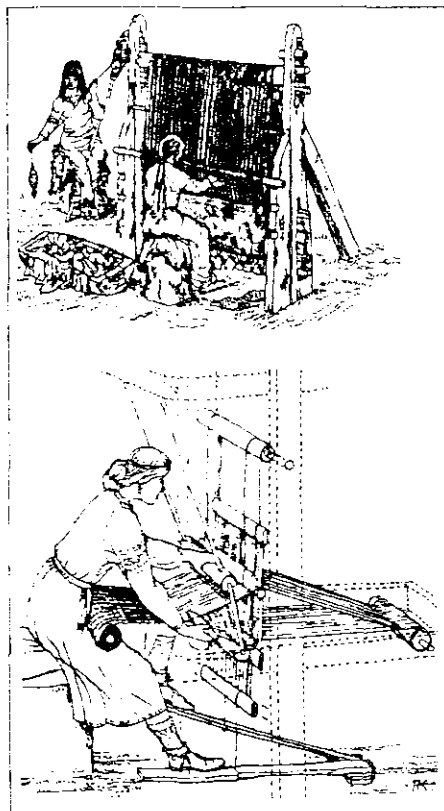

Рис. 10. Робота жінок за горизонтальним і вертикальним ткацькими верстатами. Малюнок О. Корнієнко

лення. Чинниками зниження тривалості життя, особливо серед жінок, Е. Россет²⁵ називає такі: ранній вступ у статеве життя; часті роди та висока смертність при них, зумовлена загальним низьким рівнем санітарно-гігієнічної культури; перевантаження працею. Крім того, звичайно, на тривалість життя впливають харчування, загальний імунітет і, особливо, хвороби та недоїдання, перенесені в ранньому дитинстві.

Розглянемо стан кісткової системи жінки. Її зріст — досить високий. Це можуть зумовлювати генетичні фактори і сприятлива дієта в дитинстві, яка включає достатню кількість білка — продуктів тваринництва чи полювання²⁶. Досить сильний розвиток зубного каменю, який вважають одним з індикаторів переважного білкового харчування в популяціях, підтверджує такий висновок. Перевантаження білкової їжі на досліджуваній території можна пояснити малородючими ґрунтами Волині. Очевидно, основою господарства у готів на Волині було не землеробство, а приселищне тваринництво та промисли.

Відсутність так званих маркерів стресу на зубах та в орбітах свідчить про значний імунітет або ж відсутність стресових впливів (дитячі хвороби, голод) на організм упродовж дитинства.

Залишається згадати Е. Россетом низький рівень санітарно-гігієнічної культури (про що свідчать наявність зубного каменю, карієсу і хронічне запалення в ротовій порожнині) та перевантаження працею. Не виключено, що більшу частину дня жінка проводила за ткацьким верстаком чи веретенем (рис. 10). Робота в умовах погано освітленого та задимленого приміщення могла спричинити як хвороби очей, так і захворювання дихальних шляхів, у тому числі хронічний плеврит чи запалення легенів. Очевидно, що професійна активність жінок готських общин, як й інших «примітивних» суспільств, не була обмежена одним видом діяльності. На них лежали домашні обов'язки, також пов'язані з фізичним перевантаженням (підняття важких предметів), та, можливо, збирання коренів, ягід, грибів тощо.

Невирішеним залишається питання щодо наявності туберкульозу в общині. Хоча ми і виключили такий діагноз у цьому випадку, все ж наявність цієї хвороби ймовірна в популяціях, близько пов'язаних з тваринами (як відомо, людський туберкульоз первинно є зоонозом, тобто хворобою тварин, а саме великої рогатої худоби).

¹ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Методика антропологических исследований. Краниометрия. — М., 1964. — 127 с.

² Standards for data collection from human skeletal remains // *Arcansas archeol. survey research series*. — 1994. — № 44. — 195 p.

³ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Зазн. праця.

⁴ Standards... *Op. cit.*

⁵ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Зазн. праця.

⁶ Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1965.

⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — 282 с.

⁸ Vyhnánek L., Štílková M. Unilaterale Spondylolysen bei Slavischen und slavisch-avarischen Populationen // *Anthrop. Anz.* J.42/ 4. — 1984. — P. 253—264.

⁹ Merbs Ch.F. Spondylolysis and Spondylolisthesis: A cost of Being an erect biped or a clever Adaptation? // *Yearbook of Phys. Anthropology*. — 1996. — 39. — P. 201—228.

¹⁰ Roberts Ch., Lucy D., Manchester K. Inflammatory Lesions of Ribs: An Analysis of the Terry Collection // *Amer. J. Phys. Anthropology*. — 1994. — 95. — P. 169—182.

¹¹ Baker B.J. Early Manifestation of Tuberculosis in the Skeleton: Tuberculosis. Past and present / Ed. J. Palfi, O. Dutour, J. Deak, I. Hutás. — Golden Book Publisher Ltd, Tuberculosis foundation, 1999. — P. 301—307.

¹² Євдокімов О.І., Васильєв Г.А. Хірургічна стоматологія. — К, 1960. — 519 с.

¹³ Moore J., Corbett El. Dental and Alveolar Infection / Ed. G. Hart. — *Disease in Ancient Man*, 1983. — P. 139—155.

¹⁴ Schultz M. The role of tuberculosis in infancy and childhood in prehistoric populations: Tuberculosis. Past and present / Ed. J. Palfi, O. Dutour, J. Deak, I. Hutás. — Golden Book Publisher Ltd, Tuberculosis foundation, 1999. — P. 503—507.

¹⁵ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — Рис. 28.

¹⁶ Магомедов Б.В. Указ. соч. — С. 51. — Рис. 41.

¹⁷ Thomas S. Studien zur den germanischen Kömmen der zömischen Kaizerret // *Arbeits- und-Forschungsberichte zur Sächsisen Boden den kmälptege*. — Leipzig, 1960. — Bd. S. — S. 120.

¹⁸ Шишкин Р. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — 244 с.

¹⁹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991. — С. 167—168.

²⁰ Кухаренко Ю.В. Баївський могильник // Археологія. — 1975. — 18.

²¹ Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришино. — М., 1980. — С. 68.

²² Кухаренко Ю.В. Указ. соч. — С. 73.

²³ Гудим-Левкович А.Н. Демографическая реконструкция черняховского населения Украины III—V вв. н. э.: Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1997; Гудим-Левкович О.Н., Покас П.М. Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження) // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 82—90.

²⁴ Gładkowska-Rzeczka J. Ludność kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowych badań antropologicznych // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsk, 1981. — S. 163—183.

²⁵ Россет Э. Продолжительность человеческой жизни. — М.: Прогресс, 1981. — 383 с.

²⁶ Wurm H. Über die Swankungen der durchschnittlichen Körperhöhe im Verlauf der deutschen Geschichte und die Einflüsse des Eiweißanteiles der Kost // Homo. — Bd. 33. — S. 21—42.

Одержано 19.03.2003

Д.Н. Козак, А.Д. Козак

ПОГРЕБЕНИЯ ВЕЛЬБАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ С ХРЕННИКОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА. ПОПЫТКА БИОАРХЕОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Разведочными работами, проведенными на берегах Хренниковского водохранилища в 1999—2000 гг., обнаружено новое поселение вельбарской культуры. Рядом размещался могильник, очевидно, принадлежавший этому поселению. Могильник разрушен дренажными и другими земляными работами. Удалось обнаружить два погребения с труположениями. Одно из них (№ 1) было ритуально потревожено. Часть инвентаря, в том числе жертвенные сосуды и костяной трехчастный гребень, не затронуты.

Судя по нескольким сохранившимся фрагментам костей, погребенным мог быть мужчина в возрасте 25—35 лет.

В погребении № 2, частично нарушенном плугом, скелет лежал на уровне материка в вытянутом положении и был ориентирован головой на юго-запад. Длина скелета 1,6 м. Возле правого предплечья находилось серебряное височное кольцо, в основании шеи — несколько бусин из белого сердолика. Антропологическое исследование показало, что скелет принадлежал взрослой женщине, умершей в возрасте 35—39 лет, ростом около 162 см. В комплексе развитие мышечного рельефа и дегенеративно-дистрофические изменения суставов напоминают изменения в костной системе при работе на ручном ткацком станке, а также при систематическом занятии собирательством и жатвой. Наличие хрящевых грыж в грудном отделе позвоночника и спондилолиза в пятом поясничном позвонке указывает на хроническое травмирование позвоночника вследствие поднятия тяжестей и надпороговых нагрузок мышц торса. Анализ висцеральной поверхности ребер показал наличие хронической легочной инфекции. Наличие же зубного камня на языковой и щечной поверхностях зубов может быть свидетельством преобладавшей белковой диеты.

Анализ погребального инвентаря позволяет датировать открытые погребения в целом III—IV вв. н. э. Более узко, второй половиной III — началом IV в., можно определить хронологически погребение № 1.

Исследованными погребениями дополняются материалы, которые свидетельствуют о наличии у племен вельбарской культуры обряда труположения и обряда специального погребения останков покойника. Биоархеологическая реконструкция проливает свет на специфику быта и культуры вельбарских племен Волини. Пример небольших биоархеологических исследований демонстрирует их перспективы для изучения древних обществ.

D.N. Kozak, A.D. Kozak

VELBARSKA CULTURE BURIALS FROM HRINNYTSKE STORAGE RESERVOIR BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS ATTEMPT

Reconnaissance works carried out on the banks of the Hrinnytske water reservoir in 1999—2000 revealed a new settlement of Velbarska culture. A burial ground located nearby evidently belonged to this settlement. The burial ground was destroyed by drainage and other earthworks. Two inhumation burials were discovered. Burial № 1 was ritually disturbed: the main part of the skeleton

was dragged out through a pit dug near the grave. Some of the grave goods, sacrificial vessels and a bone three-teeth comb inclusive, remained untouched.

Judging by the few preserved bone fragments, the burial housed a male of 25—35 years old.

Burial № 2, partially damaged by plough, contained a 1.6 m long skeleton in supine position, head oriented to the southwest, placed at the natural rock level. A silver temporal ring was discovered near the right forearm, several white cornelian beads — at the base of the neck. The anthropological study has shown that the skeleton belonged to a grown-up 35—39 year old female, 162 cm tall. Combination of muscular relief development and degenerate-dystrophic changes in the joints are similar to changes in osseous system caused by working at handloom, as well as by systematic gathering and harvesting. Presence of cartilaginous herniae in the thoracic spine and spondylolysis in the 5th lumbar vertebra indicate long-lasting traumatizing of spine resulting from lifting heavy weights and superthreshold strain of trunk musculi. The analysis of visceral surface of ribs revealed inveterate pneumonic infection. Dental calculus on the lingual and buccal surface of the teeth might indicate predominant proteinaceous diet.

Analysis of grave goods generally dates the uncovered burials to the III—IV cc. A.D. Burial № 1 could be dated more narrowly to second half of III — early IV cc.

The study of the burials supplements to the materials testifying that tribes of Velbarska culture practiced inhumation burials and a special ritual of disturbing the dead. Bioarchaeological reconstruction brings light into specific features of everyday life and culture of Velbarsky tribes from the territory of Volyn'. An example of bioarchaeological investigation demonstrates its perspectives for the study of ancient societies.